

MISAONI I VJERSKI ŽIVOT DREVNIH HEBREJA

Marko Višić

The author of study *Misaoni i vjerski život drevnih Hebreja* (Thought and Religious Life of Ancient Hebrews) which was written from the point of view of natural philosophy, thoroughly treats the thought and religious life of the chosen people which manifests best in traditions: on the origin of the universe, the first human and the purpose of his coming to the world; on his innocent life in Eden together with the Lord; the original sin and the resulting punishment, the view of death and afterlife. The author analyses the mentioned traditions as part of the related traditions of peoples of the Ancient Near East – the Sumerians, Akkadians, Babylonians, Canaanites and Egyptians whose cultural and civilizational heritage they fully inherited, while also contributing largely to the spiritual heritage of humanity.

1. Uvodna razmatranja

Temeljna određenja duhovnog i vjerskog života drevnih Hebreja, kao i ostalih naroda drevnog Bliskog istoka, očituju se u njihovom pogledu na postanje i uređenje kosmosa i svekolikog života u njemu; u nazoru o postanju i svrsi čovjekova dolaska na svijet; njegovom nevinom životu u društvu sa Svevišnjim; prvome grijehu i božjoj kazni za njega i grijeha proistekle iz njega, te u pogledu na smrt i zagrobni život.

Dok su drevni Egipćani, Sumerani, Akađani i Babilonjani, kao izraziti politeisti, osnovne misli o gornjim pitanjima iznijeli u mitološkim, teogonijsko-kosmogonijskim sustavima, dotle su se misli i gotovo vjerski pogledi o gornjim pitanjima drevnih Hebreja, kao osvjedočenih henoteista – priznajući vjeru u jednoga, duhovnoga boga još od Abrahama, dok politeizam i mit, kao njegov izraz, pretpostavljaju vjeru bar u dva i više božanstava – očuvali u književnim predanjima do nas doprlim u *Postanku*, prvoj knjizi *Biblije*, odnosno *Staroga zavjeta*.

Budući da su drevni Hebreji u prvim vijekovima svoje duge i uzbudljive istorije boravili gotovo na čitavom drevnom Bliskom istoku i, dosljedno tome, umnogome baštinili kulturu bliskostičnih naroda, u prvome redu starih Egipćana i Mesopotamljana, dužni smo da njihove poglede o gornjim pitanjima razmotrimo u sklopu odgovarajućih pogleda drevnih Egipćana, Sumerana, Kanaanaca, Akađana i Babilonjana, jer se samo tako mogu pravilno razumjeti, vrednovati i ocijeniti hebrejska kosmogonijska predanja, a time i doprinos hebrejskog genija duhovnoj baštini čovječanstva.

2. Predanja drevnih Egipćana, Sumerana, Kanaanaca, Akađana i Babilonjana o postanju svijeta

Pristupajući razmatranju kosmogonijskih sistema drevnog Bliskog istoka kao umnim tvorevinama osobene duhovnosti koje nam očituju posebnu strukturu duhovnih sila određene zajednice – podsjećajući da su na postanje kosmogonijskih sistema umnogome uticali rodno mjesto i skup posebnih prirodnih okolnosti, što ima za posljedicu da pogled na svijet ljudi, bogova i same prirode, koji tvori sistem istine, bude odslik njezina životnog iskustva – autor studije smatra se obaveznim ukazati da se u kosmogonijskim sistemima drevnih Sumerana, Akađana i Egipćana očituje mitski sistem istine, odnosno mitski pogled na svijet. To će reći da se

višestruko opažanje, sagledavanje i razumijevanje univerzuma i svekolikog života u njemu razmatra ne kroz prizmu nauke, poezije ili pak matematike, nego kroz prizmu mita kao simboličkog i slikovitog načina opažanja i razumijevanja svijeta; kao osmišljenog nazora o postanju i uređenju svekolikog kosmičkog života.

Tako gledajući na stvari, kosmognijski i teognijski sistemi gore navedenih naroda pokazuju se kao vid sustavnog umovanja o postanju i postojanju svekolikog života u univerzumu; umovanja u spekulativnom, s razumskim izlaganjem usklađenim oblikom. To je pak temelj prirodne filosofije, što nam ujedno kazuje da se kod naroda drevnog Bliskog istoka, umni, filozofijski poticaj ka spoznaji bitnosti stvari i proishodišta svega postojećega u univerzumu javlja prije logičkog razmatranja pojavnog svijeta.¹

Predanja *drevnog Egipta* o postanju svijeta su mnogovrsna. Po jednom mitskom predanju svijet se, poprimajući oblik *sunčanog djeteta* „koje je obasjalo Zemlju što je prebivala u mraku“², rađa iz lotosova cvijeta izraslog na brežuljku izdignutom iz iskonskog haosa. To je „lotos što je izniknuo na početku svijeta... sveti lotos nad velikim jezerom“.³

Dok se u gornjem predanju postanje svijeta vezuje za biljku, dotle se po drugim predanjima ono vezuje za *životinju* ili *pticu*. Tako po jednom predanju *nebo u liku krave*, sa zvijezdama po čitavom

¹ O mitskoj i simboličkoj misli drevnog Bliskog istoka i njezinim temeljnim principima, uzroku i posljedici, vremenu i prostoru autor ove studije opširno raspravlja u studiji *Misaoni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije* (u daljem tekstu: *Misaoni i vjerski život*) pisane kao uvod u djelo *Zakonici drevne Mesopotamije*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 13–21.

² Cf. A. Mariette, Denderah, Paris 1870, I 55B.

³ Cf. A. Mariette, *op. cit.* I 55B. O lotosu poniklom na brijegu pokraj grada Šmunu, helenskog Hermópolis-a, Hermopolja, koji daje život mladom bogu – Suncu, govore nam najstarija egipatska predanja, dok se slika lotosa s djetetom što sjedi na njegovu vrhu javlja sve do rimskih vremena.

tijelu rađa Sunce, kao simbol postanja svijeta, u liku zlatnog teleta. To predanje posvjedočuju *Tekstovi piramida*, izreka 1029, izvještavajući nas o zlatnom teletu što ga rađa Nut, odnosno Nebo.⁴

Po jednom predanju iz Heliopolja⁵, sunčano dijete, simbolizirajući postanje svijeta, prvi put se, u liku Bennu-ptice, odnosno Feniksa, pojavilo na kamenu zvanom Benben koji s vremenom postaje mjesna svetinja.

Po nekim tekstovima vjerske sadržine svijet nastaje iz *jajeta* što ga je snijela Guska, Veliki gakač⁶, kako se u toj ulozi naziva bog Geb.⁷

⁴ Na kasnijim spomenicima vidimo kravu, odnosno nebeska tijela kako plove po njezinu tijelu. Mit o *nebeskoj kravi* često se prepliće sa upravo navedenim mitom o rođenju sunčanog djeteta iz lotosa, što nam posvjedočuju obredne posude na kojima novorođeno dijete, dijete – Sunce, sjedi na lotosu između dviju nebeskih krava. Nebeska krava, zvana Nut, susreće se i u *Predanju o istrebljenju ljudi*.

⁵ *Heliópolis*, Heliopolj, helenski naziv staroegipatskog grada imenom Annu ili Oni, što je iskonsko ime boga-sunca Ra-a. Heliópolis je glavno središte šovanja vrhovnog božanstva drevnih Egipćana, upravo navedenog boga Ra-a ili Re-a.

⁶ O *kosmičkom jajetu* što se pojavilo na iskonskom brijegu izronulom iz haotičnih voda, ili ga je pak snio Veliki gakač. up. *Magijski papirus Harris* IV 10–15; *Knjiga mrtvih*, gl. 4, i 6. Kosmičko jaje u orfičkoj kosmogoniji rađaju kosmička *Noć* – kao simbol tame i vlage skrivene u zemlji, čime oličavaju erotsku, oplođujuću moć – i *Vjetar*, kao simbol svijetlog zračnog prostora. Iz toga se jajeta rađa dvopolni Erot čija se ženska narav ispoljava kao Mjesec, a muška kao Sunce koje svojom toplinom oplođuje zemlju, o čemu vidjeti O. Kern, *Orphicorum fragmenta* 60, 61, 70, i *Orph. Hymn.* IX 4. U pelaškom mitu o postanju svijeta Velika majka bogova, zvana Eurinoma, iz zagrlljaja s Vjetrom, tačnije životvornim uzduhom koji se pretvorio u zmiju Ofiona ili Ofioneja, takođe rađa kosmičko jaje iz koga nastaje vidljivi svijet.

⁷ O navedenim predanjima drevnog Egipta up. M. J. Matje, *Staroegipatski mitovi*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1963, str. 19–42; G. Roeder, *Die Kosmogonie von Hermopolis, Egyptian Religion*, t. I, New York 1933, p. 1–30.

Osim gornjih, u drevnom Egiptu postoje i predanja o postanju svijeta po kojima kao tvorci nastupaju *bogovi* i *boginje*. Po jednom predanju boginja-nebo Nut rađa sunčano dijete koje potom samo stvara svijet bogova i ljudi.

Suprotno gornjem predanju, po kojem svijet nastaje rođenjem, Khnum, bog-tvorac iz Elefantine, stvara svijet na lončarskom vitlu.

Bog Atum, kako nas obavještavaju *Tekstovi piramida*⁸, otpočeo je stvaranje svijeta na iskonskom otočiću izronulom iz Nu, primogenetskih voda.

Helipoljski misterij,⁹ odnosno predanje nastalo u Heliopolju, sačuvano na papirusu Bremner-Rhind, čiji naslov glasi *Poznavanje Raovih stvaranja i obaranje Apofisa*, govori nam kako je Atum-Ra, izronivši iz životodajnih voda Nu, stao stvarati svijet:

... Još ne bješe neba i ne bješe zemlje. I ne bješe još ni tla ni zmije na tom mjestu... Ne našoh sebi mjesta na koje bih se tamo mogao dići. Ja razmislih u svom srcu, ja zamislih pred svojim licem. I ja sazdah sve likove budući sam, jer ja ne bjeh ispljunuo Šua, ja (još) ne bjeh povratio Tefnut, i ne bješe nikoga ko bi stvarao sa mnom. Ja zamislih u svom sopstvenom srcu, i postadoše mnogobrojna bića od bića u likovima rođenih i u likovima onih koje oni rodiše.

⁸ Cf. K. Sethe, *Pyramidentexte*, Leipzig 1900–1922, IV 1040–41:

On što se rodi u Nu(nu),

Kad još ne posta nebo,

Kad još ne posta zemlja.

⁹ O staroegipatskim misterijima i njihovom naučavanju o postanju svijeta čitalac se može iscrpno obavijestiti iz autorove studije *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana*, pisane kao uvod u djelo *Egipatska knjiga mrtvih*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 17–21.

Ja se sjedinih sa svojom pesnicom, ja se sparih sa svojom rukom i pade sjeme u moja sopstvena usta.

I ja ispljunuh Šua, ja povratih Tefnut. I moj otac Nun reče: „Neka porastu oni!“¹⁰

Iz navedenoga pasusa saznajemo da Atum-Ra snagom svojega srca stvara svijet bogova i ljudi kao prvu fazu kosmičkog stvaranja koja se ostvaruje uz pomoć metafizičkih Netera, Principa: Šu i Tefnut, Geb i Nut, u sudjelovanju s epagomen-skim principima Ozirisom i Izidom. Seth-om i Neftidom.

Drugu, višu fazu stvaranja, susrećemo u *memfijskom misteriju* u kome se kao metafizički, tvorni Neter, Počelo, javlja bog Ptah. On pod aspektom Tatenen, to jest pod aspektom *afirmacije života kroz materiju*, sobom oličavajući životvorni oganj (toplinu) i vodu (vlagu) dvije temeljne generativne potencije Majke Zemlje, nastavlja tvorni naum, zamisao Apsoluta projiciran u Atuma, nastavlja stvaranje tvornih principa koji prizivaju rast i oblikovanje pojavnog svijeta.

Ptah – koji kao metafizički Neter u genezi simbolizira unutar-nju bitnost materije, energiju kao snagu uništenja i ponovnog oblikovanja materije, koju, kao temeljna snaga materijalizacije te energije, pretvara u oblikom i sviješću obdarena stvorenja – u ovome misteriju svoj tvorni naum izvodi srcem (simbol začeca misli) i jezikom (govor koji realizira misao) što se jasno vidi iz narednog odlomka:

Poniknu u srcu (misao) u liku Atuma, poniknu na jeziku (misao) u liku Atuma. Velik je i ogroman Ptah (koji je naslijedio svoju snagu od svih bogova) i njihovih duhova preko ovoga srca..., u kome se Horus pretvori u Ptaha pomoću ovoga jezika..., u kome se Tot pretvori u Ptaha.

Dogodi se da srce i jezik dobiše vlast nad (svim) udovima, jer oni saznaše da je on (Ptah) u svakom tijelu, u svim ustima svih

¹⁰ Citirano prema Matje, *op. cit.* str. 121.

bogova, svih ljudi, svih zvijeri, svih crvi i svega što živi, jer on razmišlja i zapovijeda svim stvarima kojima on želi. Njegova Devetka bogova je uz njega kao zubi i usne. To je sjeme i ruke Atuma, jer je Atumova Devetka bogova ponikla pomoću njegovog sjemena i njegovih prstiju, (Ptahova), pak. Devetka bogova - to su zubi i usne u ovim ustima, koja dadoše imena svim stvarima i iz kojih izadoše Šu i Tefnut. Devetka stvori vid očiju, sluh ušiju i disanje nosa da oni obavještavaju srce. Jer upravo „ono rađa svako znanje, a jezik ponavlja sve što je srce zamislilo.“ (Potcrtao M. Višić.)

I bi Ptah zadovoljan kad stvori sve stvari i sve božije riječi.

I on rodi bogove, on stvori gradove, on osnova nome, on stavi bogove u njihova svetišta...¹¹

Kad je riječ o predanjima o stvaranju svijeta drevnih Sumerana, nužno je konstatovati da do nas nisu doprla predanja po kojima svijet nastaje iz biljaka, životinja i ptica, kao što je to slučaj u kosmogoniji starih Egipćana.

U kosmogonijskim predanjima drevnog Sumera u ulozi stvoritelja svijeta susrećemo *bogove* i *boginje*. Tako se u mitološkom predanju nazvanom *Lahar* i *Ašnan* govori kako je An, vrhovni bog drevnih Sumerana, otpočeo stvaranje velikih bogova, zvanih Anunnaki, na kosmičkoj planini, tome izvoru svekolikog života, izronulom iz primordijalnih voda u obliku Neba i Zemlje.

Posredstvom Anunna-bogova, kao kosmičkih Počela, An stvara sav vidljivi svijet, što se vidi iz slijedećih stihova:

Kad na planini Neba i Zemlje

An rodi Anunna-bogove...¹²

¹¹ Citirano prema Matje, *op. cit.*, str. 122–123.

¹² Gornje mitološko predanje u cjelosti je prevedeno u ranije navedenoj studiji *Misaoni i vjerski život*, str. 33–44.

O stvaranju svijeta govore i početni stihovi mita *Postanje i posvećenje trnokopa*, u kome se kao kosmokrator pojavljuje bog En-lil, koji stvaranje svijeta počinje rastavljanjem Neba od Zemlje, iz koje potom izdvaja sjeme kao potenciju svega živoga:

*Gospod, čija je sudbonosna odluka neodložna,
En-lil, što sjeme zemlje iz tla izvodi,
Oduči čvrsto da Nebo od Zemlje rastavi,
Oduči čvrsto da Zemlju od Neba rastavi,
Da bi poraslo sjeme što klija...*¹³

Ako uzmemo u obzir ono što se o boginji Namu kaže u jednom veoma starom popisu sumerskih bogova koji je naziva *Majkom koja rađa Nebo i Zemlju*, dok je njezin piktogram prikazuje kao primogenetsko more iz koga izranjaju Nebo i Zemlja, An i Ki, koji potom rađaju En-lila, Gospodar-zrak, i En-Ki, Gospodar-Zemlju, ovaj pak floru i faunu, očito je da se u sumerskim predanjima o postanju svijeta krije ne samo naučavanje o sve savršnijim i savršnijim generacijama bogova kao veličanstvenih kosmičkih sila, već i filozofijska teorija drevnih Sumerana o postanju svijeta.¹⁴

Kanaanско-ugaritska kosmološka predanja govore nam da je u početku svijeta vrhovni bog-tvorac Kanaanaca, što će reći Feničana i Ugarićana, imenom El, odnosno Baal, stvorio primogenetske vode i obdario ih generativnim potencijama. Da bi vitalna

¹³ Cf. S. N. Kramer, *Sumerian mythology*, Philadelphia 1972, p. 51.

¹⁴ Ne bi trebalo zaboraviti da je sumerska filozofijska misao poznavala *Hubur*, Okean slane vode koji je poput Tiamat okruživao zemlju i bio smatran počelom svekolikog života. Odjeci toga sumerskog nazora susreću se i u *Enuma elišu*, odnosno *Epu o stvaranju* 1 132, gdje se Tiamat, izrođujući čudovišta, naziva *Majka Hubura*, odnosno Ponora:

Majka Ponora, stvoritelj svega.

počela sadržana u prvobitnim vodama doveo u vidljivu opstojnost, primordijalne vode razdvaja na Gornje slatke vode, simbol muškog počela, i Donje slane vode, simbol ženskog počela.¹⁵

Bog Baal, kao metafizičko Počelo, budući simbol Gornjih slatkih voda i božanstvo kiša, Donje slane vode – koje se u ugaritskoj kosmogoniji smatraju dijelom generativnih potencija, što će reći začetnikom postojećega svijeta – smješta u korito, „u Elov voljeni Jam... u Elov bezdan“.¹⁶

Prema drugom feničkom kosmogonijskom predanju, što ga navodi fenički pisac Sanhonijaton iz Biblosa, svijet nastaje tako što Majku bogova Bau – koja, slično Eurinomi, pelaškoj Velikoj majci bogova, izranja iz primogenetskih voda, simbola nesređenog, haotičnog stanja – oploduje bog Kolpija koji je, kao simbol muškog počela (slično zmiji Ofionu, kao personifikaciji Sjevernog vjetra, Boreja, i muškom početlu koji u pelaškom kosmogonijskom predanju oploduje Eurinomu, kao što je navedeno u napomeni šestoj) pokrenuo kaos da iz sebe stvori kosmos, uređeni svijet.¹⁷

¹⁵ U *Enuma eliš-u* slično postupaju bog Marduk, ranije bog En-lil, koji razdvaja Apsý, Gornje slatke vode, simbol muškog počela, od Tiamat, Donjih slanih voda, simbol ženskog počela. Tako u hebrejskoj kosmogoniji postupaju Jahve Elohim, Jahve kao tvorac, koji po midrašu *Konen* 25. Gornje muške vode razdvaja od Donjih ženskih voda. To i jeste razlog zašto se u hebrejskoj i ugaritskoj kosmogoniji pojavljuju dva Okeana, dva ponora, Tohu i Bohu, i dva potopa.

¹⁶ Pobjeda muških nad ženskim vodama kao da ukazuje na pobjedu, odnosno prevlast patrijarhata nad matrijarhatom, što je našlo odraza u kosmogonijskim predanjima drevnog Bliskog istoka.

¹⁷ Boginja Bau, prema navedenom feničkom predanju o postanju svijeta, umnogome podsjeća ne samo na boginju-stvoriteljicu svijeta Eurinomu, već i na helensku boginju Niktu, Noć, iz čije se ljubavne veze s Erebo, Tamom, rađaju Eter, kosmičko svjetlo i Dan. Možda nije na odmet dodati da se helen-

Što se tiče *akadsko-babilonskih* kosmogonijskih predanja koja su presudno uticala na predanja drevnih Hebreja o postanju svijeta, posebno na mlađu, elohističku predaju, većina ih se slaže u tome da su primogenetske vode kolijevka svijeta i da je stvaranje svijeta razumno djelo božanske Trijade koju čine Anu, En-lil i Ea.

Temeljno akadsko-babilonsko učenje o postanju svijeta susreće se u *Epu o stvaranju* po prvim riječima zvanom i *Enuma eliš*, koji sadrži dva kosmogonijska predanja.

Po prvom, starijem predanju, koje nas prevashodno i zanima – u kojem se, shodno sumerskom učenju, odnosno ideji o sve savršenijim naraštajima božanskih bića, kao oličenja kosmičkih sila, susreće prirodan, sukcesivan tok postanja i sređivanja kosmičkih sila (u drugom predanju bog-tvorac Marduk stvara svijet nakon smaknuća čudovišne Tiamat) – svijet nastaje iz haotičnih voda oličenih u iskonskim bićima haosa, Apsý i Tiamat, što nam se očituje iz prvih dvadeset stihova *Epa*:

- 1 *Kad nebo gore, nemaše ime,
Kad zemlja dolje, nemaše ime,
Kad iskonski Apsý, što ih porodi,
Kad Mummu, kad Tiamat; njihova sveopšta majka,*
- 5 *Stanu svoje mješati vode.
Kad staništa Božja, ne bjehu sazdana,
Kad trske u močvari, još ne bi,
Kad nijedan Bog, ne bješe stvoren,
Kad nijedan Bog, nemaše ime,
Kad nijedna sudbina, ne bi određena,
Bogovi iz utrobe Apsý i Tiamat, rođeni bjehu.*

ska boginja Nikta, slično hrišćanskoj pramajci zvanj Eva, koju *Postanak* 3.20, navodi kao Hâwwâh, naziva *Majka svemu živome*, što je atribut Velike boginje plodnosti drevnog Bliskog istoka, o kojoj autor ove studije opširno raspravlja u navedenoj studiji *Misaoni i vjerski život*, str. 36–46.

- 10 *Lahmu i Lahamu se pojave, ime dobiše oni.
Eoni za eonima idu, množe se oni.
ad Anšar i Kišar rođeni bjehu, nadmaše njih.
Dan za danom, mjesec za mjesecom ide.
Anu, njihovo čedo, takmac otaca svojih,*
- 15 *Anšar Anu-a, prvjenca svog, ravnog učini sebi;
Anu Nudimud-a, na svoju priliku rodi.
Nudimud za očeve svoje, „Stvoritelj“ bi,
Razbora jakog, uman, u snazi silan.
Silniji od očeva oca Anšara;*
- 20 *Među Bozima, njegovom braćom, ravna mu ne bi...¹⁸*

Slika postanja svijeta, gledano kroz prizmu obogotvorenih kosmičkih sila, što nam se, oslobođena mita i simbolike u koju su je odjenuli sumerski, odnosno akadsko-babilonski mudraci, očituje iz gornjih stihova, izgleda ovako: Apsolutno biće, koje drevni Akadani, odnosno Babilonjani oličiše u pojmu Mummu¹⁹, začinjući u sebi misao, što će reći duhovno postanje funkcionalnih Počela, time gubeći raniju Jednost, Jedinstvo, najprije stvara primogenetske, bezoblične vode zasićene živućim ognjem koji vitalne potencije, funkcionalna kosmička Počela tjera u vidljivu opstojnost. Iz tih se primordijalnih voda, koje akadsko-babilonski teolozi i mudraci smatrahu prvobitnim

¹⁸ *Up. Enuma eliš*, sumersko-akadski *Ep o stvaranju*, Novi Sad 1994. *Ep* sa francuskog preveo, uz konsultaciju izvornika, uvodnu studiju i komeitare sačinio dr Marko Višić.

¹⁹ Ako *Mu* znači *ime*, i ako je Mummu emfatički oblik, onda je Mummu identičan sumerskom pojmu Mê, to jest Apsolutu, kao samotvornoj kosmičkoj sili i svijesti, odnosno tvornoj Misli. Tako gledajući na stvari Mumu je, kao i Mê, Apsolutno biće, *Onaj koji jeste*, Bog, hoću reći bezimena umotvorna kosmička sila koja se vječno obnavlja.

pokretačem i uzročnikom postanja univerzuma, na poticaj Mumu, kao tvorne Misli, odnosno Riječi, *Logosa*, rađaju dva osnovna kosmička Počela, prvobitne kosmičke sile oličene u liku Apsû, muškom počelu, simbolu i oličenju Gornjih slatkih voda, u sumerskom jeziku zvanih *ab-zu*, i u liku boginje Tiamat, ženskom počelu, simbolu i personifikaciji Donjih slanah voda, na akadskom zvanih *tamtu*, na sumerskom *a-ab-ba*, koje do tada bijahu združene u bezobličnoj vodnoj masi.

Tako nam se Apsû i Tiamat – slično sumerskoj boginji Namu, što se rađa iz iskonskih voda Kuru, i Atumu, koji u obliku primogenetske humke izranja iz iskonskih voda, u Egiptu zvanih Nu – pokazuju kao prvi, ličnošću, voljom i sviješću obdareni aspekt života potekao iz prvobitnih voda u kojima su se, do njihove pojave, svi oblici života, vitalna Počela što ih je u te vode misaono projicirao Apsolut²⁰, nalazili u bezobličnoj, neizdiferenciranoj, ali nagoviještenoj i na supstancijalizaciju potaknutoj potenciji.

Apsû i Tiamat – metafizička Počela bez osobne moći odlučivanja, jer im je Apsolut odredio pravac tvornog djelovanja, težeći unaprijed datom utjelovljenju, što će reći daljnjem oživotvorenju kosmičkih funkcionalnih *Počela* začetih u misli Apsoluta – rađaju Lahmu i Lahamu. Oni prema Apsû i Tiamat – koji u procesu kosmičkog stvaranja sobom izražavaju vremenom neobuhvaćen izvor, i još uvijek neizdiferenciran i neodređen sadržaj budućeg pojavnog svijeta – označuju dugi, predvremenski, tamom, nevidljivošću obuhvaćeni period u kojemu, kao u kosmičkoj

²⁰ Slično predanje o postanju svijeta pruža nam kanaansko-ugaritska kosmogonija. Po tome predanju o postanju u početku je Apsolut, to jest vrhovni bog-tvorac El, odnosno Baal, stvorio prvobitne vode koje je obdario generativnim moćima, muškim i ženskim počelima. Da bi vitalne potencije sadržane u tim primordijalnim vodama doveo u vidljivo, supstancijalno stanje, te vode razdvaja na Gornje slatke vode, simbol muškog počela, i Donje slane vode, simbol ženskog počela.

Tami i Noći, kosmička Počela, kao skrivena sadržina i pozitivna pretpostavka budućeg pojavnog svijeta nastavljaju daljnji, još uvijek nevidljivi razvoj u kojem se počinje nazirati diferencijacija i određenost Počela. Drugim riječima, Lahmu i Lahamu sobom izražavaju dugo predvremensko razdoblje u kojemu kosmička Počela počinju dobijati osobine određenosti i diferenciranosti, što će u završnom obliku postići razrješenjem kosmičke Tame i Noći, to jest Lahmu i Lahamu, u svijetlo svijeta.²¹

Lahmu i Lahamu rađaju An-šar (Gospodar-nebo) i Ki-šar (Gospodar-zemlja) koji najvjerojatnije označuju ukupnost osjetilima zamjetljiva svijeta, pri čemu An-šar, slično egipatskom božanstvu imenom Horakhte, Horus obzorja, simbolizira kako samo nebo kao sijelo kiša i svjetlosti tako i obzorje, vidokrug koji se na krajevima stapa s Ki-šar, sa Zemljom kao sijelom obzorja.

Nebo i Zemlja, koje drevne civilizacije smatrahu bezvremenskim, vječnim počelima, po uvjerenju starih Sumerana i Akađana, sačinjavahu čitavi svijet, *an-ki*, univerzum, kosmos, svemir. Kao takvi, oni su osnovni uslov daljnjeg kosmičkog stvaranja, odnosno postupnog ostvarenja zamisli Apsoluta, funkcionalnih Počela u obliku vidljive stvarnosti, pojavnog svijeta. Nebo je ono koje sa svojim životnim kišama i zrakom – koje u sumerskoj i kasnije babilonskoj kosmogoniji, odnosno teogoniji oličavaše bog En-lil, Gospodar-zrak – sa svojim eteričnim svijetlom

²¹ Zato nas ne bi trebalo čuditi što se Lahmu i Lahamu, kao simboli kosmičke Tame i Noći u čijem se bezvremenskom krilu i dubini mirno razvijaju kosmička Počela, djeca Apsoluta, smatrahu, dobrim i zaštitničkim božanstvima koja ljude štite od uroka.

Možda nije na odmet upozoriti na ingeniozno tumačenje slike svijeta po *Epu o stvaranju* što je daju uvaženi američki sumerolozi H. i H. A. Frankfort, Dž. A. Vilson i T. Jakobsen u djelu *Od mita do filozofije*, „Minerva“. Beograd-Subotica 1967, str. 196–201. Tako je po njihovom dubokoumnom tumačenju Mummu „zavesa od oblaka i magle“, a Lahmu i Lahamu ništa drugo do „mulj“!

trajno budi generativne sile Majke Zemlje, potičući je da iz svojih blagih njedara pusti na svjetlo dana u vidljivu opstojnost vitalna Počela. Ono je to koje im daje da pređu u viši stupanj bivstvovanja, u fazu vječnog nastajanja i *prestajanja*, rađanja i *umiranja* kosmičke regenerativne energije u skladnoj i nužnoj mijeni, razumom i osjetilima zamjetljivu vremenu.

U daljnjem izlaganju *Enuma eliš* protivuriječi redosljedu genealogije bogova, odnosno kosmičkih sila po sumersko-babilonskoj teogoniji. Tako se An (Nebo) proglašava sinom An-šara, mada su to skoro istovjetna božanstva; Ea, bog mudrosti i slatkih voda u Zemlji, proglašava se sinom boga Anu, dok je bog En-lil iz upravo iznijetih razloga izostavljen.

Ukratko rečeno, slika postanja svijeta što nam je pruža uvodni dio *Enuma eliš-a* bila bi sljedeća: u početku svijeta postojale su prvobitne, neizdiferencirane kosmičke sile oličene u Apsû i Tiamat, koji sobom predstavljahu *statično i neorganizirano stanje prvobitnog svijeta*. Za njima slijede Lahmu i Lahamu, kosmička Tama i Noć, u kojima kosmička Počela i vitalne funkcije što ih je Apsolut projicirao u iskonske vode (Apsû i Tiamat) započinju, oku još uvijek nevidljivu supstancijalizaciju koju će postići rođenjem An-šara i Ki-šara (Neba i Zemlje kao sveukupnosti svijeta).

Od gornje, starije generacije bogova koja čini kosmičke dublete, muško i žensko počelo, potiče mlađa generacija bogova koja sobom izražava izdiferencirane, subjektivne kosmičke sile, tvoreći skladno Trojstvo: Anu, Ea i En-lil.

3. Predanja drevnih Hebreja o postanju svijeta

Od kosmogonijskih predanja drevnih Hebreja za istraživača kosmogonija drevnog Bliskog istoka od posebnog su značaja dva predanja o postanju i uređenju svijeta koja predstavljaju dva različita stadija u razvoju kosmološke i vjerske misli odabranog naroda, predanja očuvana u *Bibliji, Postanak* 1.1-26; 2.4-25.

Prvo predanje o postanju svijeta jeste plod sastavljačkog rada učenih sveštenika, nastao po povratku iz babilonskog sužanjstva, oko 523. godine prije Hrista, zbog čega se i naziva *svešteničkom* verzijom; kako se u toj verziji bog naziva Elohim, naziva se i *elohističkom*.

Drugo predanje nastaje mnogo ranije, negdje početkom kraljevstva, oko 1000. godine prije Hrista. Naziva se *jehovističkom* verzijom, jer se bog u njoj naziva Jehova, odnosno Jahve. Plod je rada jehovističke škole koja Jehovu smatra sveopštim bogom, gospodarom vasiona i ljudske sudbine, ljudima bliskim i transcendentnim, dok elohistička škola uglavnom insistira na božjoj transcendenciji.

Iako se obje verzije u krajnjem smatraju djelom jednog redaktora, ipak mu nije pošlo za rukom da otkloni određene protivurječnosti u redu postanja osnovnih kosmotvornih faktora, što saznajemo iz samoga teksta jedne i druge verzije:

Post. 1.1-26.

- 1 *U početku stvori Bog nebo i zemlju.*
- 2 *Zemlja bijaše nevidljiva (bez obliča) i pusta, i tama bijaše nad bezdanom i duh Božji lebdješe nad vodom.*
- 3 *I reče Bog: „Neka bude svjetlost!“ I bi (posta) svjetlost.*
- 4 *I vidje Bog svjetlost da je dobra; i rastavi Bog svjetlost od tame.*
- 5 *I svjetlost nazove Bog Dan, a tamu Noć. I bi večer i bi jutro, dan prvi.*
- 6 *I reče Bog: „Neka bude svod posred vode da rastavlja vodu od vode!“ I bi tako.*
- 7 *I stvori Bog svod; i rastavi Bog vodu pod svodom od vode nad svodom.*
- 8 *I svod Bog nazove nebo. I vidje Bog da je dobro. I bi večer i bi jutro, dan drugi.*

- 9 *I reče Bog: „Neka se voda pod nebom sabere na jedno mjesto i neka se pokaže kopno!“
I bi tako. I voda se pod nebom sabere na svoje mjesto i pokaže se kopno.*
- 10 *I kopno Bog nazove zemlja, a sakupljene vode more. I vidje Bog da je dobro.*
- 11 *I reče Bog: „Neka zemlja pusti travu i bilje koje nosi sjeme po svojem rodu i vrsti i rodno drveće koje na zemlji, prema svojem rodu i vrsti donosi plod što u sebi nosi sjeme.“ I bi tako.*
- 12 *I pusti zemlja travu i bilje koje nosi sjeme po svojem rodu i vrsti i rodno drveće koje donosi plod što u sebi, prema svojem rodu i vrsti nosi sjeme. I vidje Bog da je dobro.*
- 13 *I bi večer i bi jutro, dan treći;*
- 14 *I reče Bog: „Neka budu svjetlila na svodu nebeskom da obasjavaju zemlju i vladaju danom i noću, da dijele dan od noći i budu znaci vremenima, danima i godinama;*
- 15 *I neka svijetle na svodu nebeskom da obasjavaju zemlju.“ I bi tako.*
- 16 *I stvori Bog dva velika svjetlila: veće da vlada danom i manje da vlada noću, i zvijezde.*
- 17 *I Bog ih postavi na svod nebeski da obasjavaju zemlju,*
- 18 *i da vladaju danom i noću i da dijele svijetlo od tame. I vidje Bog da je dobro.*
- 19 *I bi večer i bi jutro, dan četvrti.*
- 20 *I reče Bog: „Neka morske vode izvedu živa stvorenja i ptice da lete nad zemljom i svodom nebeskim.“ I bi tako.*

- 21 *I stvori Bog nemani morske i sva živa stvorenja što ih pustiše vode po njihovim vrstama, i sve krilate ptice po njihovoj vrsti.*
I vidje Bog da je dobro.
- 22 *I blagoslovi ih Bog govoreći: „Plodite se i množite se i napunite vode u morima i ptice neka se množe na zemlji!“*
- 23 *I bi večer i bi jutro, dan peti.*
- 24 *I reče Bog: „Neka zemlja izvede živa stvorenja po njihovoj vrsti, stoku, gmizavce i zvijeri zemaljske po njihovoj vrsti!“ I bi tako.*
- 25 *I stvori Bog zvijeri zemaljske po vrsti njihovoj i morske nemani po vrsti njihovoj i sve gmizavce na zemlji po vrstama njihovim. I vidje Bog da je dobro...*

Post. 2.4-25.

- 4 *Ovo je Knjiga postanja neba i zemlje kad bijahu stvoreni onoga dana kad Bog stvori nebo i zemlju,*
- 5 *i svaku biljku poljsku prije no što bijaše na zemlji, i svako rastinje poljsko prije no što bijaše izniklo, jer Bog ne pusti dažda na zemlju i ne bi čovjeka da obrađuje zemlju.*
- 6 *Izvor je, međutim, izbijao iz zemlje i natapao svu površinu zemlje...*

Iz prvog predanja o postanju svijeta proizlazi da je iskonsko, primordijalno stanje svijeta bio vodni kaos. Samo djelo stvaranja pripisuje se bogu koga redaktor izvorno naziva Elohim, a

podijeljeno je u šest različitih etapa od kojih svaka traje po jedan dan. Prvoga dana stvoreni su nebo, zemlja i svjetlost; drugoga svod; trećega kopno, trava i drveće; četvrtoga svjetlila na svodu nebeskom: Sunce, Mjesec i zvijezde; petoga morske životinje i ptice; šestoga stoka, gmizavci, zvijeri i čovjek.²²

Iz drugog opisa postanja svijeta proizlazi da je iskonsko stanje svijeta bila nenastanjena pustoš, bez vode i vegetacije. Djelo stvaranja pripisuje se bogu koga redaktor izvorno naziva Jahve-Elohim, Gospod-Bog. Sam čin stvaranja kao da je obavljen u jednom danu, dok je redosljed stvaranja sljedeći: nebo, zemlja, kiša, čovjek, drveće, rijeke, zvijeri i stoka, ptice i na kraju žena.

Ako se akribičnije analizira stvaranje svijeta prema prvom opisu postanja svijeta, proizlazi da su temeljni kosmotvorni činioци stvoreni u prva tri dana koji se razrađuju u sljedeća tri dana, zbog čega postoji velika podudarnost između prvog i četvrtog, drugog i petog, trećeg i šestog dana.

Što se tiče drugog opisa postanja svijeta, daleko je neodređeniji i skoro da ništa ne govori o stanju svijeta prije no što je bog otpočeo svoje djelo. Osim toga, sam redosljed, odnosno sastav kosmotvornih činilaca ne može se uporediti sa sastavom iz prvog opisa.

Kad je riječ o redosljedu stvaranja u prvom opisu postanja svijeta, redaktor je, upućen u babilonska naučavanja o postanju svijeta, posebno u predanje što ga donosi *Enuma eliš*, sam čin, odnosno redosljed stvaranja²³ vezao za sedam planetarnih božanstava²⁴, gošpodara neizrecivih kosmičkih sila. Oni čine babilonsku sedmicu

²² U uvodnoj studiji *Enuma eliš*-u, koja glasi *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka*, na str. 18, treći red odozgo, umjesto *drugoga dana* greškom stoji *prvoga dana*; u četvrtom redu umjesto *četvrtog dana* stoji *trećega dana*.

²³ Redosljed stvaranja što ga je u *Enuma eliš*-u izveo Marduk je sljedeći: nebo, zemlja, zvijezde, planete, drveće, biljke, životinje, ribe i čovjek.

²⁴ O planetarnim božanstvima drevnih Sumerana, Akadana i Babilonjana up. *Misaoni i vjerski život*, str. 52–62.

koju usvajaju i drevni Hebreji, zbog čega dolazi do toga da se, uzmimo, travi daje prednost u odnosu na zvijezde.

Osim toga, redatoru-svešteniku bilo je dobro poznato da se hebrejska Nova godina²⁵ slavila sedam dana, što je, uz babilonsku i hebrejsku sedmicu, imalo uticaja da se proces stvaranja razdijeli na sedam djelova, tim prije što je kao svešteno lice nastojao da *svemu stvorenom da teološki i liturgijski smisao*, u ime čega se stvaranje i završava sedmim danom kao danom savršenstva sa koga *kao sa vrhunca silazi Božji blagoslov na sve ostale dane sedmice*.

Temeljni razlog nepodudaranja prve i druge verzije u opisu stanja svijeta prije božjeg stvaranja jeste to što one odražavaju dva različita pogleda, odnosno učenja o postanju, *respective* o stanju svijeta prije stvaranja.

Prvo predanje o postanju svijeta odražava sumersko-babilonska učenja o postanju svijeta, po kojima svijet nastaje iz vodnog haosa, to jest u proljeće nakon povlačenja „haotičnih“, poplavnih voda Eufrata i Tigrisa.

Drugo predanje o postanju svijeta odražava kanaansko-palestinski pogled, odnosno mit o postanju svijeta što ga je usvojila jehovistička škola, pogled po kojemu svijet nastaje poslije ljetne žege koja sve pretvara u pustoš bez vegetacije. Stvaranje svijeta odvija se na čvrstom tlu zasićenom vitalnim potencijama, tlu koje je, međutim, bilo pusto i neplodno sve dok Jahve nije stvorio,

²⁵ Ne bi trebalo zaboraviti da su drevni Hebreji u najstarija vremena slavili Novu godinu po uzoru na drevne Sumerane, Akađane i posebno Babilonjane. U vrijeme tih novogodišnjih svečanosti, koje su u Babilonu trajale jedanaest dana, Mardukovi bi sveštenici čitali i pjevali *Enuma eliš*, jer je smatran istinskim *djelom rituala* vezanim za novogodišnje svečanosti, o čemu više up. *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka*, str. 49–51. Ima znakova da su oba opisa svijeta iz *Biblije* korišćeni u liturgijskim obredima u vrijeme hebrejske Nove godine, kojom prilikom bi ih sveštenici čitali i pjevali.

odnosno pustio kišu. To će reći da su se sljedbenici jehovističke škole priklonili pogledu o jesenjem postanju svijeta, kakav je nazor i preovladao među pravovjernim Hebrejima.

Ne treba biti naročito mudar da bi se uočilo kako se ni prvi ni drugi opis postanja svijeta iz *Biblije*, slično staroegipatskim i mesopotamskim kosmogonijskim predanjima što smo ih ranije razmotrili, ne bavi apsolutnim početkom, što će reći stvaranjem iz ničega, *ex nihilo*.

Sva bliskoistočna predanja o postanju svijeta, naime, pretpostavljaju postojanje određene vrste materijalnog svijeta prije božjeg stvaralačkog čina pa se sâm čin stvaranja radije poima kao *uvođenje reda* u iskonsko nesređeno stanje. To će reći da je autorima bliskoistočnih kosmogonijskih predanja više stalo do pitanja kako je stvoren takav poredak u kosmosu koji je omogućio život u njemu, no do pitanja stvaranja materije, materijalnog svijeta iz ničega.

Uprkos iznesenom, hebrejski redaktor prvog opisa postanja svijeta pokazuje visok stepen spekulativne misli. Po tom opisu u početku svijeta bili su, naime, Hošek–Tama, Tehom–Dubina i Tohu va–Bohu, vodni Bezdan, odnosno primogenetske haotične vode.

Ako, međutim, Tohu i Bohu u gornjem predanju imaju onu funkciju koju u *Epu o stvaranju* imaju Tiamat²⁶ i Apsû, to jest oličavaju iskonske haotične vode predstavljene u liku dviju nemani, simbolizirajući i prvi roditeljski par, u tom je slučaju

²⁶ Zanimljivo je dodati da se od Tohu, izvorno *thw*, dodavanjem sufiksa *m* dobija antroponim Tehom, izvorno *thwm*, koji u množini postaje Tehomot, izvorno *thwmwt*, što je, etimološki gledano, veoma blisko imenu babilonske Velike majke boginje Tiamat, koja se pojavljuje pod imenima Taawatu, Tauthe, Taamtu i Tamdu. Kao što se od Tohu pomoću sufiksa dobija antroponim Tehom, tako se od Bohu dobija Behom, odnosno Behemot. Tehomot i Behemot, kao što je inače poznato, u hebrejskoj su mitologiji morska, odnosno kopnena čudovišta, pri čemu se Tehomot izjednačuje sa Levijatanom.

očito da su drevni Hebreji dosegli visok stupanj spekulativne, logičke misli, zamišljajući svijet u njegovu začetku kao bezoblično stanje praznine i primordijalnih voda, skladno današnjem tumačenju teonima Tohu i Bohu.

4. Misaone predstave o postanju svijeta drevnih Egipćana, Sumerana, Akađana, Babilonjana i Hebreja

Prilikom pretresanja predanjâ drevnog Bliskog istoka o postanju svijeta po sebi se nametnulo pitanje: kakav nam stepen spekulativne misli očituju navedena predanja, odnosno kako su narodi drevnog Bliskog istoka zamišljali i razumijevali postanje svijeta – kao običnu viziju; rođenje od iskonskog para roditelja; kao djelo jednog od roditelja ili pak kao duhovni akt?

Gore izložena i njima slična predanja o postanju ukazuju da se u njima susreću svi navedeni nazori o postanju svijeta.

Nazor po kome se postanje svijeta razumijeva kao *obična vizija* susreli smo u predanjima drevnog Egipta po kojima se svijet, u liku sunčanog djeteta, rađa iz *biljke*, poblizje rečeno iz lotosa; ili se postanje svijeta vezuje za *životinju* ili *pticu*, tačnije za kravu ili feniksa: ili svijet nastaje iz *jajeta* koje je snio Veliki gakač, bog zemlje Geb.

Gornji nazor o postanju svijeta ne pruža ni elementarne oblike spekulativne misli koja se u kosmološkoj misli drevnog Bliskog istoka začinje kad se postanje *svijeta* stalo razumijevati kao rođenje od *iskonskog para roditelja*, obično od boga i boginje.

U kosmogoniji drevnog Egipta takav par božanskih roditelja čine Šu – svijetli zračni prostor, odnosno toplina i svjetlost – i Tefnut, simbol životvorne vode, odnosno vlage u zemlji. Oni izrođuju Geb i Nut, Zemlju i Nebo, ovi pak epagomenska počela Ozirisa i Izidu, Seth-a i Neftidu, kojima se uvijek pridružuje Horus-pa-herdu, Horus-dijete, kao kvintesencija.

U kosmogoniji drevnog Sumera takav par sačinjavaju An i Ki, Nebo i Zemlja, dva temeljna kosmotvorna elementa. Iz njihove ljubavne veze, svetoga braka, rađaju se dva osnovna činioca terestralnog života: *lil*, svijetli zračni prostor, svjetlost, zrak, kosmotvorni Eter oličen u bogu En-lil-u, i slatke vode na nebu i u zemlji oličene u bogu En-Ki, odnosno Ea-i.

U kosmogoniji starih Helena, da napravimo malu digresiju, takav božanski par sačinjavaju Uran i Gea, Nebo i Zemlja, iz čijeg se ljubavnog zagrljaja rađaju Titani, Kiklopi i Orijaši koji čine temelj pojavnog svijeta s njegovom omudrenošću i harmonijom. Posljednje utjelovljuje Titanka Mnemosine, kao oličenje svjesnog djelovanja, umne sile u prirodi, i Temida, personifikacija reda, poretka i harmonije kosmičkih elemenata.²⁷

Viši stupanj spekulativne misli u kosmogoniji drevnog Bliskog istoka postignut je onda kad se stvaranje svijeta počelo razumijevati kao djelo, odnosno rođenje *jednog od roditelja* – boga ili boginje.

²⁷ Dok je Hesiod, ostajući u sferi mita i mitoloških predstava, porijeklo harmonije i sredenosti kosmičkih sila u svojoj *Teogoniji* pripisao bogovima, dotle je pitanje porijekla harmonije, uređenosti pojavnog svijeta, kao i pitanje međusobno usklađenih elementarnih, obogotvorenih sila Prirode – koju su kako drevni Heleni tako i stari Sumerani, Akadani, Babilonjani i Egipćani zamišljali kao jedinstvenu cjelinu u vremenu i prostoru, to jest kao *tò hén*, jedno, po vremenskoj i prostornoj neprolaznosti i nepromjenljivosti, imanentnosti, o čemu upravo govore Hesiodova *Teogonija* i *An-Anum* – bilo središnji problem mislilaca drevnog Bliskog istoka i stare Helade, posebno jonskih kosmologa Taleta, Anaksimena, Anaksimandra, Empedokla, Anaksagore i drugih.

O Hesiodovu teogonijsko-kosmogonijskom učenju u *Teogoniji* up. Hesiod, *Poslovi i dani*, Književna zajednica, Novi Sad 1994, str. 21–30. *Ep* sa starohelenskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić.

U kosmogoniji starih Egipćana tu ulogu ima bog Atum, odnosno Atum-Ra, koji, izronivši u vidu otočića iz primordijalnih voda zvanih Nu, počinje stvaranje na prvobitnoj humci, otočiću – tom središtu generativnih potencija sa koga je potekla vidljiva realizacija i supstancijalizacija vitalnih počela začetih u Amonu, Apsolutnom biću.

U kosmogoniji drevnih Sumerana tu funkciju vrši vrhovni bog An, koji počinje stvaranje bogova, kao oličenja elementarnih sila, stihija, na kosmičkoj planini izronuluj iz prvobitnih voda Kuru u vidu združenih Neba i Zemlje.

Valja primijetiti da ovaj stepen stvaranja – za razliku od prva dva, po kojima svijet nastaje na materijalan način, što stoji u tijesnoj vezi s biomorfom, fizičkom predstavom o postanju svijeta – stoji između biomorfne i logomorfne predstave o postanju, jer Atum-Ra božanstva začeta u njegovoj misli donosi na svijet tjelesnim putem. On, naime, bogove Šu i Tefnut donosi na svijet pomoću usta.

Najviši stepen spekulativne misli u kosmogoniji naroda drevnog Bliskog istoka ostvaren je onda kad se stvaranje, postanje svijeta počelo razumijevati kao *duhovni akt*. Po tome nazoru o postanju bogovi-tvorci – kao što su u Egiptu Ra i Ptah; u Mesopotamiji Marduk; u hrišćanstvu vrhovni bog, čije ime glasi *Jahve ašer jihve*. *Ja sam onaj koji jeste* - svojom tvornom Riječju prizivaju u vidljivo postanje u njihovom duhu misaono začeti svijet. Drugim riječima, po ovome se nazoru čin stvaranja odvija uz pomoć Logosa, što će reći da svijet bogova i ljudi nastaje na božansku zapovjest.

Rečeno se vidi iz gore navedenog memfijskog misterija i iz početnih redova *Biblije* (odnosno iz *Postanka*) po kojoj svijet nastaje na božju tvornu Riječ: *fiat mundus!*²⁸

²⁸ Kad, međutim, vrhovni hrišćanski bog, ili pak bog En-Ki u mitološkom predanju *En-Ki i Sumer – Uređenje zemlje i njezinih kulturnih procesa*, ili boginja Nin-hursag, u mitološkoj poemi *En-Ki i Nin-hursag*, kažu: *rođenje*

Iz izloženog proizlazi da u kosmogonijskoj misli drevnog Bliskog istoka *počelo svijeta* može biti *materijalne* ili *duhovne* prirode, odnosno da svijet može postati fizičkim ili duhovnim putem.

U materijalna, fizička počela idu biljke, životinje, ptice i prvobitne vode, kao što su Hubur, Nu i Okéanos, kojima pridružujemo boga Khnuma iz Elefantine, koji svijet stvara na lončarskom vitlu. Uz materijalna počela vezuje se biomorfna i tehnomorfna predstava o postanju svijeta.

U duhovna počela svijeta idu pojedina božanstva i tvorna Misao, odnosno tvorna Riječ, kamo idu Atum-Ra, hrišćanski vrhovni bog, Hu i Sia, Mummu i Mê, Enem i Amatu – tvorna Riječ i tvorna Misao kod drevnih Egipćana, Sumerana i Babilonjana, s čime u tijesnoj vezi stoji logomorfna predstava o postanju svijeta.

5. Predanja drevnih Hebreja o postanju prvoga čovjeka

Biblija u *Postanku* donosi dva predanja o postanju prvoga čovjeka. Po prvome predanju bog reče:

dadoh, odnosno *neka bude*, to nije samo duhovni akt stvaranja, odnosno sâm proces stvaranja, već je to i akt podvajanja boga kao duhovnog bića od svijeta koji dovodi u postanje, čin koji služi očitovanju moći njegova Tvorca. Riječju, to je čin podvajanja subjekta od objekta, Tvorca od stvorenog, duha od materije. To je nesumnjivo jedan od bitnih argumenata da su drevni Egipćani i Mesopotamljani, skoro prije četiri i po milenija poznavali i svijet čiste misli, apstrakcije i spekulacije; da su poznavali logomorfne, a ne samo tehnomorfne i materijalne predstave o postanju svijeta, što im se često neargumentovano odricalo i nažalost još uvijek odriče. Nema sumnje da su u domenu apstraktne, odnosno spekulativne misli najviši stupanj postigli drevni Hebreji kao baštinici duhovne misli starih Egipćana i Mesopotamljana.

Post. 1.26-27.

- 26 *Načinimo čovjeka na svoju sliku i priliku
da gospodari ribama morskim i pticama nebeskim
i stokom i cijelom zemljom i svim gmizavcima
što gamižu po zemlji.*
- 27 *I stvori Bog čovjeka, na sliku božju ga stvori,
muško i žensko, stvori ih.*

Po drugom, daleko određenijem predanju Gospod Bog:

Post. 2.7.

*... načini čovjeka od praha zemaljskog
i u nosnice mu udahne dah života
i postane čovjek živa duša (stvorenje).*

Dok nam prvo predanje ne govori ništa ni o materiji od koje je čovjek oblikovan, ni o činu stvaranja, dotle se u drugom predanju govori kako o materiji tako i o činu postanja, oblikovanja prvoga čovjeka. Bog, naime, pristupa stvaranju čovjeka pošto je božanski dažd u jesen, nakon ljetnih žega, nakvasio zemlju te on, slično nekom keramičaru, uzima prah zemaljski, odnosno ilovaču i od nje pravi, oblikuje čovjeka. To će reći da imamo posla s biomorfnom predstavom o postanju čovjeka, dok se u samome činu oblikovanja susreće tehnomorfna predstava.²⁹

Sačinivši čovjeka od gline bog mu u nosnice udahnuje *dah života*, što će reći da se u gornjem predanju kao životno načelo javlja *božanski dah*, dok se u *Enuma eliš-u*, kao što ćemo kasnije vidjeti, javlja božja krv, krv boga Kingu.

²⁹ Tehnomorfnu predstavu o postanju, ne doduše čovjeka već svijeta, susreli smo u jednom predanju iz staroga Egipta, iz grada Elefantine, po kojemu bog-tvorac Khnum, budući aspekt Amona kao počela i misaonog tvorca svijeta, na keramičkom vitlu stvara, tačnije oblikuje svijet.

Iz gore izloženog proizlazi da je čovjek po drugom biblijskom predanju sazdan od ovozemaljskog, propadljivog, i božanskog, nepropadljivog elementa.

Iako se ni u prvom ni u drugom predanju ništa ne govori o idejnom začecu čovjeka, to se iz riječi: *Načinimo čovjeka na svoju sliku i priliku*, ipak može sa sigurnošću ustvrditi da je bog drevnih Hebreja (ostavljamo po strani insinuacije o mogućem politeizmu) prvoga čovjeka začeo u svojem umu, u misli, što znači da je u pitanju duhovni akt, duhovno začeeće, odnosno logomorfna predstava o postanju prvoga čovjeka, čin stvaranja putem Logosa, tvorne Misli. Ona je, kao što to proizlazi iz drevnog hebrejskog predanja o postanju svijeta, o čemu je bilo govora ranije, tvorac i samoga univerzuma, što je najviši stupanj spekulativne misli.

Što se tiče *motiva*, odnosno *svrhe* postanja prvoga čovjeka po *Bibliji*, ona je više no uzvišena, etična i humana, bez imalo egoizma i sebičnosti. Bog, naime, čovjeka stvara na svoju sliku i priliku ne da mu služi već da bude gospodar svega onoga što je Svevišnji stvorio, dozvoljavajući mu, štaviše, da s njim provodi dane u božjem vrtu, u Edenu! Po sebi je jasno da je ovakva slika svrhe postanja i života prvoga čovjeka odraz visoko etičkog poimanja Vrhovnog boga u kojemu su drevni Hebreji gledali svoga dobrog oca, a ne okrutnog i sebičnog stvoritelja!

Budući da su hebrejska predanja o postanju čovjeka, slično predanjima o postanju univerzuma, nastala pod jakim uticajem odgovarajućih predanja drevnih Sumerana, Akadana i Babilonjana, dužni smo da njihova predanja osmotrimo s aspekta akta i motiva stvaranja prvoga čovjeka, jer se jedino tako može vrednovati i ocijeniti doprinos drevnih Hebreja duhovnoj baštini čovječanstva, posebno etici i spekulativnoj misli.

U Prvom pjevanju sumersko-akadskog *Epa o Gilgamešu*, nastalom između 23-21, vijeka prije Hrista, boginja Aruru, na poticaj bogova sumersko-akadskog panteona, stvara prvoga čovjeka:

I, II, 30a-II, 35.

„Aruru, ti Gilgameša stvori,
A sad biće nalik na njega stvori!
Njegovom plahom srcu ravan da bude.
Da se nadmeću, da se odmori Uruk.“
Aruru, čuvši te riječi,
Priliku Anu-a u svojem srcu stvori.
Aruru opere ruke,
Otkinu glinu, na zemlju stavi,
Izvaja Enkidu-a, stvori junaka...³⁰

Iz gornjih stihova vidimo da boginja Aruru, kao tvorni aspekt sumersko-akadske, odnosno babilonske Majke boginje, prvoga čovjeka ne stvara fizičkim, odnosno organskim putem, što bi stajalo u vezi s biomorfnom predstavom o postanju čovjeka, već ga začinje u svojem srcu, simbolu misli. To će reći da se i u sumersko-akadskom, kao i u hebrejskom predanju, susrećemo s duhovnim začecem prvoga čovjeka, time i s logomorfnom predstavom o postanju čovječanstva, odnosno s činom stvaranja pomoću tvorne Misli, Logosa, koju drevni Akadani i Babilonjani nazivahu Mummu.

Stvorivši lik prvoga čovjeka u svojim mislima, boginja Aruru ovoga, u skladu s nazorom drevnog Bliskog istoka, oblikuje od ilovače, iz čega proizlazi da u samome činu oblikovanja susrećemo tehnomorfnu predstavu o postanju čovjeka.

Čisto biomorfnu predstavu o postanju prvoga čovjeka pruža sumerska poema *En-Ki i Nin-mah*. U njoj, naime, Majka bogova, zvana Namu, ganuta tegobnim životom bogova, od svoga sina boga-tvorca traži da na sliku i priliku bogova

³⁰ Up. *Gilgameš*, str. 82. *Ep* s ruskog preveo, uz konsultaciju originala, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić. Izd. Književna zajednica, Novi Sad 1993.

*bozima dvojnike stvori da od njih tegobe
uklonit' mogu,*

Nato En-Ki

*mudrac, znalac, razboriti što sve nužne
vještine znade, stvoritelj (i) onaj što svemu
oblike daje, dade da to se stvorenje rodi...
nato Namu, materi svojoj reče:
...kad srce gline ponad Apsý-a (ponora)
smješaš,
tad stvorenju i glini obličje daj; stvorenje
neka se rodi...*

U gornjoj poemi, za razliku od *Epa o Gilgamešu*, čovjek, međutim, nastaje ne samo djelovanjem same tvorne Misli, već interakcijom, zajedničkim djelovanjem misli, u kojoj En-Ki na sliku bogova začinje lik čovjeka, i jezika – *neka se rodi* – odnosno Riječi kao tvornog principa. Ovdje, dakle, imamo posla s inventivnom mišlju boga En-Ki i aktom stvaranja po kome se tvorna Misao priziva u materijalno postanje tvornom Riječju. Drukčije rečeno, u navedenoj mitološkoj poemi susreće se akt stvaranja u kojemu tvorna Riječ priziva u postanje zamisao, duhovno začecje čovjeka.³¹

Postanjem čovjeka od sumerskih mitoloških poema bave se *Lahar i Ašnan* i *Poema o potopu*. Ni u jednoj ni u drugoj, međutim, ne susrećemo nijednu od naprijed navedenih predstava o postanju čovjeka. U prvoj poemi vidimo da Anunna-bozi

³¹ Tvornu Misao i tvornu Riječ poznaje i filozofijska i vjerska misao drevnih Egipćana. Tako je *Sia* bila zamisao, misao, spoznaja, ideja, odnosno duhovno rođenje oblika nekog predmeta ili bića, a *Hu*, tvorna Riječ i oličenje, utjelovljenje izrečene naredbe kojom se *Sia* priziva u postanje, u život. Gornje, kao što smo vidjeli, umnogome nalikuje aktu stvaranja u hrišćanskoj teologiji: *fiat mundus*, neka bude svijet!

*u njihovom čestitom toru
poradi njihove sreće
Čovjeku života dadoše dah,*

dok u drugoj bogovi An, En-lil, En-Ki i Nin-Hursag

stvariše crnoglavi narod

pri čemu se pod pojmom *crnoglavi* misli na čovječanstvo uopšte.

Dok je u *Epu o Gilgamešu* Enkidu, kao oličenje ne samo prvoga čovjeka već i cijeloga čovječanstva, u prvom redu stvoren da umiri neobuzdanog Gilgameša, dotle iz gore navedenih sumerskih poema vidimo da je čovjek stvoren s ciljem da služi bogovima; da ih odmijeni u svakidašnjem radu, gradi im hramove i vrši bogoslužnje, kakav nazor o postanju čovjeka susrećemo i u *Popul Vuh-u* drevnih Maja.

Kombinaciju logomorfne i tehnomorfne predstave o postanju čovjeka pruža nam babilonska *Poema o potopu*. U početku *Poeme*, koja sadržajem jako podsjeća na sumersku poemu *En-Ki i Nin-mah*, bogovi se obraćaju Majci bogova moleći je da

*Smjesta čovjeka stvori, ralo da vuče...
košaru umjesto bogova, čovjek da nosi...*

Majka bogova, zvana Nintu, odnosno Mami, kaže da će stvoriti čovjeka ako joj bog En-Ki dâ ilovaču, na što on pristaje tražeći da bogovi ubiju jednog od bogova i da s njegovim mesom i krvlju Nintu izmješa glinu. Anunna-bogovi u skupštini ubiju boga Lamaga, od čijega mesa i krvi pomješanih s glinom Nintu izvaja lik čovjeka koga Anunnaki oživljuju pljuvačkom, simbolom oživljavanja, davanja života.

Da bi prvi čovjek sačinjen od božjeg tijela bio slika i prilika bogova, En-Ki mu podaje duh, odnosno dah života, kao što to u gore navedenoj sumerskoj poemi *Lahar i Ašnan* čine Anunnaki:

*Nek u čovjeku, jer Božje imade tijelo,
smrtnika prebiva duh...
Duh smrtnika nek u čovjeku bude,
da čovjek ništa zaboravu ne preda...*

U gornjem citatu susrećemo akt stvaranja u kojem tvorna Riječ – *Nek u čovjeku... smrtnika prebiva duh* – priziva u postanje čovjeka, njegov duh kao simbol cjelokupne ljudske kreature po principu *pars pro toto*.

U *Epu o stvaranju*, međutim, susrećemo logomorfnu predstavu o stvaranju prvoga čovjeka, jer Marduk u svojem srcu začinje lik čovjeka koga potom oblikuje od krvi i kostiju boga Kingu, sina boginje Tiamat.

VI 29-30.

*„Kingu je taj, što izazva boj,
Nahuška Tiamat, izazva bunu.“
(Marduk) nato ga sveza, pred Ea-u dovede njega:
Njegovu krivnju na njega svali, njegovu isječe krv.
Iz njegove krvi, Ea rod ljudi stvori,
Trpnju Bogova na ljudstvo svali, Bogove slobodnim učini.
Kad (mudri) Ea, rod ljudi stvori,
(I) trpnju Bogova naturi njima,
- To djelo što ljudski premaša um,
Po vještoj zamisli Marduka, mudrosti Ea-e nasto...*

Iz gornjih stihova proizlazi da je svrha stvaranja čovjeka po *Enuma elišu*, kao i po babilonskoj *Poemi o potopu*, da se s bogova uklone nevolje što ih stvara svakidašnja briga za goli život.

6. Predanje drevnih Hebreja o nevinom životu prvoga čovjeka

Zora ljudskog života, takozvano zlatno doba čovječanstva u književnim predanjima narodâ drevnog Bliskog istoka, time i drevnih Hebreja, opisuje se kao doba nevinog života što su ga prvi ljudi provodili ili u prirodi u društvu s divljim životinjama ili u božjem vrtu u druženju s vrhovnim bogom; kao vrijeme kad su ljudi živjeli bez truda i razdora; vrijeme sveopšteg mira i sigurnosti, posvemašnjog obilja i sreće.

Budući da su predanja drevnih Sumerana, Akađana i Babilonjana umnogome uticala na biblijsko predanje o životu prvih ljudi u društvu s bogom u božjem vrtu, odnosno u raju zemaljskom, to ćemo na prvom mjestu izložiti njihova odgovarajuća predanja.

Drevni Sumerani posjeduju dva književna predanja o životu prvih ljudi. Prvo predanje očuvalo se u epskoj bajci *Enmerkar i zemlja Aratta* kao fragment od nekih dvadesetak stihova u kojima se govori ne samo o blaženom životu prvih ljudi nego i o uzroku gubitka toga života:

Zlatno doba ljudskoga roda

*U davna vremena ne bi škorpije...
Tad zemlja Šubur-Hamazi,
Sumer s harmoničnim govorom, velika zemlja vladarke Mê,
Uri, zemlja imajuć' sve što joj treba,
Zemlja Martu, bivajuć' u spokoju,
Sav svemir, vas narod brinuše jako...
Da En-lilu jednim jezikom zbore...³²*

³² Iz navedenog stiha slijedi da su drevni Sumerani, kao i daleko kasnije stari Hebreji, vjerovali da su ljudi u početku govorili jednim jezikom.

*U njihova usta, izmjeniv' govor, prepirku stavi,³³
U jezik ljudski da (odsad) ne bude jedan.³⁴*

Drugo predanje očuvalo se u poemi *En-Ki* i *Nin-hursag* u kojemu se govori kako se bog En-Ki – sprovodeći u djelo idejni plan uređenja zemlje i utemeljenja na njoj rastuće civilizacije što mu je u praskozorje vremena (kad je sumerski svijet bio samo potencija, što će reći misaono začet u Apsolutu koji će ga dovesti u konkretnu opstojnost pomoću metafizičkih i kosmičkih Počela) povjerio njegov otac En-lil – zapućuje u daleki Dilmun, sumerski raj gdje su kasnije Babilonjani smjestili svoju *zemlju života*:

*Zemlja Dilmun je čist kraj, zemlja Dilmun
je bez mane kraj,
Zemlji Dilmun je bez mane kraj, zemlja Dilmun
je životan kraj;
Onaj što sâm se u Dilmunu nastani,
Taj kraj bez mene bi, to životan je kraj.
U Dilmunu gavran ne graktaše,
Soko se glasom sokola ne glasaše,*

³³ Navedeni stih kao da ukazuje na sumerski izvor biblijskoj legendi o gradnji Babilonskog tornja, zigurata imenom *Ete-men-an-ki*, Kuća temeljac neba i zemlje. Kao što je sumersko predanje o bogu En-Ki, koji iz zavisti prema bogovima Anu i En-lilu, stavlja pometnju u ljudski govor, tako je i biblijska legenda o gradnji Babilonske kule aitiološkog karaktera, nastala iz težnje da se objasni odakle toliki jezici na svijetu.

Sličnu temu susrećemo i kod aramejskog historičara Mojsija iz Horene što ju navodi povodom Noine barke koja se navodno zaustavila na planini Ararat.

Istom temom bavi se i Herodot u djelu *Historiae* II 2, kao i Dante Alighieri u djelu *De vulgari eloquentia* I 3, 3, tvrdeći da govor potiče od boga.

³⁴ Cf. S. N. Kramer, *Sum. myth*, p. X. (Preveo s engleskog Marko Višić).

*Lav ne ubijaše,
Pas što ubija jare, nepoznat bi,
Vepar što žito ždere, nepoznat bi...
Očni bolesnik ne kaže: „Ja sam očni bolesnik.“
Ko glavobolju ima ne kaže: „Ja imam glavobolju.“
Starica njegova ne kaže: „Ja sam starica.“
Njegov starac ne veli: „Ja sam starac...“
yPjevač tugovanku ne poji,
On gradom ne tuži tugu...³⁵*

Nazor drevnih Akadašana i Babilonjana o bezazlenom životu prvoga čovjeka u društvu sa životinjama u nepatvorenoj prirodi donosi Prvo pjevanje *Epa o Gilgamešu*.

I, II, 35a - II, 41.

*Ponoći porod, Ninurte vojnik,
Dlakom pokrito, čitavo njegovo tijelo,
Prilično ženi, on kosu nosi,
Prameni kose, k'o žito gusti;
Ni ljude, ni svijeta ne spozna.
Odjećom odjenut on, kao Sumukan.
Sa gazelama, on travu jede,
Za zvijerim' na pojilu gura se on,
Sa stokom vodom, srce razgaljuje svoje.*

Osim navedenog opisa života prvoga čovjeka, stiče se utisak da *Ep o Gilgamešu* pri kraju Devetog pjevanja donosi predanje po kome je prvi čovjek, koga oličava junak Gilgameš, živio u vrtu boga Šamaša,³⁶ odnosno u vrtu bogova u predjelu izlazećeg sunca

³⁵ Cf. S. N. Kramer, *Sum. myth.*, p. 55 (Preveo s engleskog Marko Višić).

³⁶ Šamašov vrt umnogome nalikuje Dilmunu, odnosno Elizijskim poljanama i blaženim otocima Homera i Hesioda koji se nalaze kod „ušća rijeke“,

koji čuva boginja mudrosti Sabitum Siduri, što potvrđuju i fragmentarno očuvani opisi vrta Edena iz starog semitskog mita.

Da gornja pretpostavka nije bez osnova svjedoči nam predanje drevnih Hebreja očuvano u *Bibliji*, gdje se opisuje život prvih ljudi Adama i Eve, u vrtu Edenu:

Post. 2.8-10.

- 8 *I zasadi Gospod Bog vrt u Edenu, na istoku,
i u nj smjesti čovjeka koga je načinio.*
- 9 *I dade Bog da iz zemlje izniknu svakojaka
stabla, poželjna za gledanje i dobra za jelo;
i Stablo života na sred vrta i Stablo spoznaje
dobra i zla.*
- 10 *Rijeka je izvivala iz Edena da bi natapala vrt.
Odatle se granala u četiri pravca...*

Odjeke predanja drevnog Bliskog istoka o prvim koracima čovječanstva, kao i o razvojnim periodima ljudskog roda, susrećemo u starohelenskim književnim predanjima o čovjekovu postanju i ljudskim pokoljenjima. Tako Hesiod, prvi historijski posvjedočeni glasnik evropske civilizacije, u djelu *Poslovi i dani* govori o pet ljudskih pokoljenja:

odnosno izvora Okeana gdje žive samo odabrani, kao što su Radamant, Menelaj i drugi. Nema sumnje da su gore navedena sumerska i akadso-babilonska predanja poslužila kao osnova biblijskom predanju o životu prvih ljudi u vrtu Edenu, božjem vrtu, odnosno, da je slika života u zemaljskom raju u *Bibliji* izvorno sumersko-akadskog porjekla koju su drevni Hebreji, budući dva puta u babilonskom sužanjstvu, preuzeli od Babilonjana. Dodajmo usput da Šamašov vrt umnogome liči na draguljima okićeni vrt Hesperida na krajnjem Zapadu kojemu se uputio helenski junak Persej.

Posl. 90-201.

*Prije na zemlji ljudska življahu plemena
Daleko od zala, nevolja i teškog rada.
Bolesti teških što ljud' ma donose zatornu smrt.
[Sad namah u zloći smrtnike sustiže starost.]
Al' žena podižuć' veliki poklopac s vrča
Otpusti njih, ljud' ma pribavi nevolje ljute. 95
Jedino Nada u čvrstom u sudu unutra osta.
Ispod samoga vrha osta, napolje ne promaknu ona
Jer prije poklopac na posudu stavi
[Po volji egidonoše Diva, oblaka skupljača.]
Tisuće svakakvih zala smrtne međ' ljude zađe,
Puna je zemlja nevoljâ, puno je more; 100
Bolesti jedne po danu, po noći druge
Pohode ljude, smrtnima patnju noseći šutke.
Jer im premudri Zeus oduze rijek,
Zeusa naumu čovjek ne može umać'. 105*

*Ako li želiš i drugi govor pravo i mudro
Reći ću tebi, a ti ga u srce stavi u svoje.
[O tom' kako su istoga roda Bozi i smrtni ljudi.]*

*Najprije zlatno pokoljenje stvorenja smrtnih
Besmrtni stvoriše bozi što Olimpa nastavaju dvore. 110
Pod Kronom gledahu svjetlost, dok nebom vladaše on:
Poput bogova življahu oni, bezbrižno imajuć' srce.
Daleko od napora, žalosti svake, kukavna starost
Ne diraše nikog, noge i ruke vječno im mlade,
U obilju svakom bijahu oni, izvan nevolja svih, 115
Umirahu k'o da su svladani snom. Divotno sve
Bijaše njima: obilan i silan plod od sebe
Plodonosna davala gruda; po volji u miru
Poslove obavljahu svoje u dobru svakome buduć'. 119
A kad pokoljenje ovo pod zemlju ode...*

O postanju čovjeka i o njegovu prvobitnom životu govori i Platon u dijalogu *Meneksen* 273d-238a. dok o ljudskim pokoljenjima u rimskoj književnosti pjevaju sjetni Albije Tibul i opsce-ni Ovidije Nazon u *Metamorfozama* I 89-150, o čemu ovdje nije mjesto raspravljati.

7. Predanje drevnih Hebreja o istočnom grijehu prvoga čovjeka

Predanje drevnih Hebreja o padu prvih ljudi, o prvome grijehu sačuvalo se u *Bibliji*, u sklopu predanja o životu prvoga čovjeka u vrtu Edenu:

Post. 2. 15-17.

15 *I uze Gospod Bog čovjeka koga je načinio i smjesti u vrt da ga obrađuje i čuva.*

16 *I naloži Gospod Bog Adamu govoreći:
„Sa svakoga stabla u vrtu jedi plodove!
Sa Stabla pak spoznaje dobra i zla, sa njega
da niste jeli, onoga dana kada sa njega
budete jeli, umrijeti ćete...“³⁷*

Post. 3.1-9.

1 *Zmija³⁸ bijaše lukavija od svih zvijeri na zemlji što ih stvori Gospod Bog. I reče zmija ženi: „Zar vam Bog kaza: ‘Da niste jeli sa svakog stabla u vrtu?!’“*

2 *I žena reče zmiji: „Sa svakoga stabla u vrtu smijemo jesti.*

³⁷ Zabrana jedenja voća izražava transcendentnost boga Jahve, kao što nedostižnost neba, odnosno boga izražava gradnja Babilonske kule.

³⁸ Zmija, simbol htonskih božanstava, ovdje lukavosti, napasnika, Satane.

- 3 *Samo za plod drveta na sred vrta Bog reče:
'Da ga niste jeli i ne dirajte u nj da ne umrete!'*“
- 4 *I zmija reče ženi: „Ne, nećete umrijeti!*
- 5 *Nego Bog zna: onoga dana kad budete s njega
jeli otvorit će vam se oči i biti ćete kao
Bogovi, razlikujući dobro od zla.“*
- 6 *I vidje žena da je stablo dobro za jelo, prijatno
za gledanje i poželjno za spoznaju i ubere
plod sa njega i pojede. I dade svomemu mužu
koji bijaše s njom te i on pojede.*
- 7 *I obadvoma se otvoriše oči i spoznahu da su
goli; spletu smokova lišća i načine sebi pregače.*
- 8 *Uto začuju glas Gospoda Boga koji se popodne
šetao vrtom. Adam i njegova žena sakriše se
ispred Gospoda Boga među stabla u vrtu.*
- 9 *I Gospod Bog zovnu Adama i reče: „Adame, gdje si?“*

Prilikom razmatranja predanja drevnih Sumerana, Akađana, Babilonjana i Hebreja o najstarijem razdoblju čovječanstva, zori života prvih ljudi opisanoj kao doba posvemašnjog obilja, mira i sreće, po sebi se nametnulo pitanje: šta je prouzrokovalo pad prvih ljudi, istočni grijeh, samim time i gubitak božje milosti, što će reći gubitak povlastice življenja u društvu s višnjim bogom u božjem vrtu? Da li je riječ o božjoj ljubomori, gluposti i neznanju, čovjekovoj oholosti i želji da se izjednači s bogom, ili je u pitanju nešto drugo? Pitanje zaslužuje da ga iscrpnije izložimo.

Iz sumerske poeme *Zlatno doba ljudskoga roda* proizlazi da su ljubomora i zavist boga En-Ki na prevlast boga En-lila potkopali i uništili zlatno doba čovječanstva, unoseći među ljude razdor i ratove. Riječju, drevni Sumerani su pad čovječanstva pripisali vanjskom faktoru, mržnji boga En-Ki, motiv koji se dijametralno razlikuje od motiva pada prvoga čovjeka, Enkidu,

u *Epu o Gilgamešu*. U njemu se, naime, taj motiv, koji se razmatra s moralno-filosofske strane, postavlja dvostruko: kao gubitak ne samo življenja bezbrižnim i srećnim životom u krilu majke prirode, već i kao gubitak vječnog života.

Prvi pad, za kojim je uslijedio gubitak povlastice življenja prirodni životom u društvu životinja, prvi čovjek, Enkidu, doživljuje gubitkom polne čednosti s bludnicom Šamhat, kao hipostazom boginje Aruru, u čijem zagrljaju ne gubi samo tjelesnu težinu i sirovu snagu, nego i praiskonsku čistotu prvoga čovjeka, koji je, živeći u prirodi sa životinjama, jeo plodove zemlje i pio vodu s vrela. Enkidu sa spoznajom ljubavi nesumnjivo čini prvi grijeh, ali zauzvrat stiče mudrost što mu je podaruje boginja Aruru, kao što je stiče i Adam, pojevši plod što ga je sa Stabla spoznaje dobra i zla ubrala Eva i podarila ga svome miljeniku, nebudnom Adamu.³⁹

Rečeno o prvome grijehu prvoga čovjeka zvanog Enkidu neka nam posvjedoči Prvo pjevanje *Epa o Gilgamešu*.

I, IV, 20-IV. 29.

*Šest dana minu, sedam noći minu -
Enkidu bez prekida bludnicu spoznaje.
Kada se ljubavi nasiti većma, -
Zvjerima svojim pogled upravi on.
Vidjev' Enkndu-a, gazele bježe.*

³⁹ Tako gledajući na stvari, život divljeg i neiskvarenog Enkidu-a s bludnicom Šamhat, kao utjelovljenjem boginje Aruru, uveliko podsjeća na život biblijskog Adama s Evom, jer su jedna i druga stvoriteljice i obje svojim miljenicima podaruju mudrost, što ukazuje da je stariji akadski mit uticao na mladi biblijski mit.

Ostaje nejasno da li je nazor o ljubavi i druženju sa ženom kao izvorom prvoga grijeha, ali i mudrosti, kakav motiv susrećemo ne samo u akademskoj nego i u hebrejskoj književnosti, sumerskog ili semitskog porijekla.

*Zvijeri stepe od njega bježe.
Enkidu ùsta – mišice slabe,
Noge mu klecaju, odoše zvijeri.
Stiša se Enkidu – k'o prije ne može trčat'!
Al' umniji postade on, razuma dubljeg,...*

Drugi Enkidu-ov pad, gubitak vječnog života, jeste posljedica osione gordosti, *hýbris*-a, koja ga tjera da kroči u polje zabranjenog, božanskog, da pogubi diva Humbabu koga štiti bog Enlil, i obeščasti boginju Ištar.

Budući da polje zabranjenog, božanskog, time i tragičnog čini suštinu, bit skoro svih drevnih religija i književnosti, potrebno je da ga detaljnije analiziramo. Ako se, naime, bitnost grijeha sastoji u kršenju zabrane, zabranjene oblasti, oblasti tragičnog i božanskog – što je predmet i glavni motiv starih helenskih tragedija, čiji je cilj da se na vidjelo iznese ne samo ono ljudsko u čovjeku, na osnovu čega on zaslužuje pohvalu, već i da se, dosljedno tim moralnim kvalitetama, kuje u zvijezde čovjekov stav prema višim silama prirode, bogova i same smrti, čemu je dobar primjer Eshilova tragedija *Okovani Prometej* – pri čemu se ogrješenje o zabranjeno, o zakone smatra ogrješenjem o božansko i sveto koje ga takvim čini baš zabrana i zakon, očevidno je da je polje zabranjenog, božanskog, što će reći polje grijeha sa stanovišta savršenosti ravno savršenom dobru. Kao takvo, polje zabranjenog postaje ne samo unutrašnji poziv i izazov (kao što je u *Bibliji* božja zabrana upućena prvim ljudima da ne jedu sa Stabla spoznaje dobra i zla) da se ono spozna, već je polje zabranjenog i ono iz koga se, ulaskom u njega, ide u polje grijeha, time i zla koje je, kao takvo, druga strana savršenog dobra, odnosno sama savršenost. To i jeste ono zašto polje zabranjenog najviše zaokuplja najmoralnije duše, kakve su Emily Bronte, Hrothsvith von Gandersheim i Enkidu koji, dospjevši u polje zabranjenog, božanskog prelazi granice smrtnika,

griješi, to jest ubija Humbabu i obeščaćuje boginju Ištar, zbog čega biva kažnjen smrću.⁴⁰

Tako gledajući na zlo, Humbaba se, kao oličenje zla, odnosno đavola, kako to stoji u Drugom pjevanju *Epa o Gilgamešu*.

*Daj da ga smaknemo skupa
I sve što postoji zlo, iz svijeta prognamo,*

pokazuje ne samo kao oličenje zla i tame već i dobra i svijetla. To je razlog zašto polje zabranjenog, grešnog, čovjeka podjednako uzbuđuje i izaziva kao i element božanskog, dobra i svijetla, što je čovjek bezgranično uživao u svetom prostoru, u zemaljskom raju kao slici i prilici od *Višnjeg stvorenog kosmičkog svijeta* koji je prvim grijehom izgubio, stalno nastojeći da makar u mislima zađe u taj zabranjeni – božanski, metafizički, od Višnjega misaono stvoreni i omudreni univerzum. U tome se krije i razlog zašto Gilgameš i Enkidu nastoje da stignu u kraljevstvo Humbabe, u njegovu kedrovu šumu kao simbol zabranjenog. Ušavši u polje zabranjenog, oni kroče u grijeh, obezvređuju božansko i obojica bivaju kažnjeni smrću kojoj ne umiče ni Gilgameš, dvije trećine bog, a jednom čovjek.

Za razliku od *Epa o Gilgamešu* – u kojem Enkidu gubitkom čednosti u krilu bludnice Šamhat gubi privilegiju življenja čisto prirodnim životom, a kršenjem zabranjenog, božanskog, ubistvom Humbabe i obeščaćenjem boginje Ištar, gubi i vječni život – *Biblija* gubitak povlastice življenja prirodnim životom u božjem vrtu i gubitak vječnog života veže za jedan motiv: motiv zabrane, odnosno motiv ogrješenja o zabranu, božansko, tragično. Adamova žena Eva, naime, ubravši plod

⁴⁰ O odnosu moralnih osoba prema zabranjenom, božanskom, tragičnom, autor opširno raspravlja u studiji *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 186–188.

sa Stabla spoznaje dobra i zla, koji dijeli sa svojim miljenikom Adamom, krši zapovijed boga Jahve koji im je zapovijedio da jedu sa svih stabala osim sa Stabla spoznaje dobra i zla. Pojevši plod sa Stabla spoznaje dobra i zla, Adam i Eva krše zabranu, čine prvi grijeh, čime gube povlasticu življenja u božjem vrtu, ali zato, slično Enkidu-u, stiču mudrost, po čemu su postali nalik Jahvi. Da ne bi ubrali i pojeli plod sa Stabla života i živjeli vječnim životom, bog ih istjera iz raja zemaljskog:

Post. 3.22.

I reče Gospod Bog: „Evo Adam postade kao jedan od nas, znajući dobro i zlo! Da ne bi sada pružio ruku i ubrao sa Stabla života i pojeo i živio navijeke!“

Zato Jahve Adama i Evu istjera iz vrta Edena i naloži mu da obrađuje zemlju iz koje je uzet.⁴¹

⁴¹ S predanjem, odnosno motivom o istočnom grijehu povezan je i motiv bratoubistva, smrti i gradnje Babilonske kule, tornja. Prvi grijeh, naime, prouzrokuje dalji čovjekov moralni pad, po učenju jehovističke škole. Kao posljedica ljudskih grijeha slijedi božja kazna, opšti potop kojim bog nastoji uništiti u grijeha posrnulo čovječanstvo koje svojom neposlušnošću, željom da se znanjem, mudrošću i moći izjednači sa bogom, uništava poredak što ga je Jahve ustanovio tokom stvaranja svijeta, odnosno prekida odnos što ga je u samom procesu stvaranja ustanovio Tvorac između sebe i čovjeka kao krune kosmičkog stvaranja. Iz činjenice da Jahve pošteđuje pobožnog Nou vidi se, međutim, nastojanje boga Jahve da iz haosa što ga je stvorio čovjek ponovo uspostavi kosmos, uređeni svijet, poredak što ga je ustanovio tokom prvoga stvaranja, kao i njegov odnos sa čovjekom prije istočnog grijeha.

Iz gornjeg proizlazi da je vrhovni bog Jahve, želeći da kraljevstvo uma i vječni život zadrži za sebe, prvoga čovjeka kaznio iz ljubomore što je posegao za tim natprirodnim dobrima.⁴²

Gore navedeni pasus iz *Biblije* ukazuje da je prvi grijeh, neposlušnost prvih ljudi, ono što je po vjerovanju drevnih naroda dovelo do gubitka povlastice življenja prvih ljudi u svetom prostoru, u božjem vrtu kao slici cijelog univerzuma što ga je stvorio višnji tvorac, nakon čega se prvi ljudi, Adam i Eva, zapućuju u beskonačni prostor i vrijeme gdje će, cijepajući prostor i vrijeme, morati da sami svojim umom stvaraju, to jest da, sjećajući se svetog, od višnjeg sazdanog kosmičkog svijeta, svetoga prostora u kome življahu, na njegovu sliku i priliku grade svoje, ljudsko boravište koje, kao grad i država kasnije, u svojim dimenzijama oličava ustrojstvo prvobitnog, božanskog, kosmičkog svijeta.

8. Zagrobni život u očima drevnih Hebreja

Kako je pogled na zagrobni život nekog naroda umnogome posljedica vjerskih pogleda na ovozemaljski i onostrani život, to ćemo u kratkim crtama prikazati razvojni put i osobine vjere drevnih Hebreja od Abrahama do Mojsija (ne upuštajući se u to

⁴² Dok je u *Bibliji* uzrok pada prvoga čovjeka ljubomora boga Jahve, dotle je to u akademskom *Mitu o Adapi*, sinu boga mudrosti Ea-e, glupost. Dok je, naime, Adapa lovio ribu u Persijskom zalivu napadne ga Zu, Olujna ptica, kojoj on, braneći se, polomi krila u ime čega ga bog An pozove na odgovornost. Ea sinu Adapi prije odlaska na nebo savjetuje da ništa ne jede i ne pije što mu bude ponuđeno, jer je saznao da će mu biti ponuđeno jelo i piće smrti. Kad se međutim, opravdao, An mu ponudi jelo i piće života što on odbije i na zemlju se vrati kao običan smrtnik:

*Kruh života mu dajte i on će ga jesti. Kad mu
Donesu kruh života, ne htje ga jesti: kad mu
Donesu vodu života, ne htje ju piti...*

da li su oni istorijske ličnosti ili nisu) kao kodifikatora vjere odbranog naroda koja ostaje vjekovima neizmijenjena, čemu je dobar svjedok *Stari zavjet*.

Abrahamova vjera vuče korijene iz vjere drevnog Sumera, поближе rečeno iz sumerskog grada Ura, u koji se između 1920. i 1800. prije Hrista iz grada Harrana, istočno od naroda Amurru, odselio njegov otac Tare, čije ime uveliko podsjeća na teonim Terah, boga-mjeseca drevnih Hurita poštovanog u Harranu. U samome Uru također je poštovan ne samo kult boga-mjeseca zvanog Nannar (Sjajni) nego i još više kult porodičnih bogova.

Abraham, koji se po tradiciji rodio u Uru, od Sumerana preuzima kult porodičnog boga, što će reći da njegov bog nije bio neki Lični, dobro poznati bog sumerskog panteona, nego bezimeni, duhovni porodični bog koji je oličavao porodicu u njezinom razvoju i bio njezina pokretačka sila. Taj „duhovni“ bog s vremenom preuzima atribute i moći velikih sumerskih bogova An-a, En-lil-a, En-Ki-ja, Ea-e, te se od posrednika, u ulozi Ličnoga boga, između čovjeka i velikih bogova pretvara u davaoca i izvor davanja sreće i blagostanja svih rodova hebrejskog naroda.

Abrahamovim preseljenjem u grad Harran i kasnijom seobom u predjele Kanaana nije uzdrman kult porodičnog boga sve do dolaska u Egipat, gdje Hebreji ostaju oko pet stotina godina, te pod uticajem organizirane religije, što će reći razvijenih kultova pojedinih božanstava, kao što su Ptah, Ra, Hathor, Oziris, Horus itd, gotovo da zaboravljaju na vjeru svojih patrijarha, Abrahama, Isaka i Jakova.

Hebreji, po izlasku iz Egipta, oko 1240. prije nove ere, pod Mojsijevim vođstvom dolaze u predjele južnih i zapadnih Semita gdje se upoznaju s kultom boga Jahve s kojim Mojsije, zbog velike podudarnosti, poistovjećuje porodičnog boga svojih predaka koji, dobivši na značaju, od porodičnog boga postaje plemenski bog da bi s vremenom postao nacionalni bog koji štiti čitavu

zajednicu, odnosno narod. Tako je Abrahamov porodični bog, poštovan u kućnoj kapeli, postao Mojsijev svemoćni Jahve koji grmi iz oblaka na gori Sinaju; sklapa savez sa svojim izabranim narodom; daje Mojsiju Dekalog, to jest moralni kodeks zasnovan na božjim sankcijama, jer se kršenje tih zapovjedi i zakona što se Mojsiju pripisuju nije shvatalo kao kršenje društvenih normi i običaja, nego kao grijeh protiv samoga boga. Ovo biva razumljivo ako imamo na umu da te zapovjedi i zakoni nisu predstavljene kao *kodifikacija tradicionalnih običaja* već kao neposredne zapovjedi samoga plemenskog boga, boga Jahve. To i jeste ono što je svakodnevni život hebrejskog naroda dovelo u užu dodir s religijom no što je to pošlo za rukom ma kojoj drugoj vjeri, vjerskom sistemu na drevnom Bliskom istoku.

Iz Mojsijeva Dekaloga, kao i iz zakona koji mu se pripisuju, uočava se da vjera što je on ispovjeda vodi računa o praktičnom moralu, čestitom životu članova zajednice s ciljem da „tvoji dani budu dugi na zemlji“, dok nema spomena o zagrobnom životu.

Ako pak Mojsijeva vjera, kao i cijelo starozavjetno učenje o nagradi za dobra i kazni za rđava čovjekova djela, nije išla preko ovozemaljskog života, onda ne bi trebalo da nas čude veoma nejasne predstave drevnih Hebreja o zagrobnom životu u Šeolu⁴³ koji se u najranijem stadiju hebrejske vjerske misli shvata dosta bezlično. Ako se, naime, u onostranom svijetu nije mogla očekivati nagrada za dobra djela, očigledno je da u Šeolu nije bilo ni neke nade, ni bogzna kakve aktivnosti i radosti.

⁴³ Dok je Eden vrt pravednih, po kasnijem vjerovanju drevnih Hebreja, dotle je Gehena, sa svojih sedam krugova, odnosno nivoa, boravište opakih. U tom svojevrsnom Paklu (koji se čas smješta u Podzemlje, čas na Zemlju, čas na Treće nebo, sjeverno od Edena) tinjaju vječne vatre, a ognjena rijeka teče predjelom u kojem vlada ciča zima. Po sebi je jasno da prvi nivo Gehene, to jest Šeol, mjesto kamo se zapućuju svi umrli, treba razlikovati od ostalih nivoa, jer u njemu pokojnici nisu podvrgnuti paklenim mukama kao u ostalim nivoima.

Kakve prilike vladaju u Šeolu iz vremena patrijarha saznajemo iz *Knjige o Jovu*:

3.17-19.

*Bezbožnim' tamo duša ne plamti srdžbom,
umorni tijelom počivaju tamo,
i niko od onih što borave tamo
ne čuje glas mrskih poreznika.*

*Malen i veliki skupa borave tamo.
i sluga ne ovisi o gospodaru svom.*

7.9-10.

*Kao što oblak sa neba u nepovrat ode,
tako i čovjek koji u Šeol siđe, ne ustaje više;
vlastitom domu on se vratiti neće,
toga rođeno mjesto ne poznaje više.*

10.21-22.

*Prije no na put bez povratka krenem,
u zemlju mračnu i tamnu.
u zemlju vječitih tmina, gdje svijetla nije,
k'o ni života smrtnijeh ljudi...⁴⁴*

Opis prilika u Šeolu pruža nam i *Psalam* 48/9:

*Poput stada u Šeol ih sabijaju,
smrt im je pastir...*

⁴⁴ Cf. A. Rahlfs, *Septuaginta*, id est *Vetus testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart 1950. (Sa helenskog preveo Marko Višić).

Nema sumnje da je tmurna slika zagrobnog života kod drevnih Hebreja nastala pod jakim uticajem slike donjega svijeta starih Sumerana, Akadana i Babilonjana. Tako se u poemi *Silazak boginje Ištar u donji svijet* boginja Inanna, odnosno Ištar zapućuje:

*Zemlji nepovrata, kraljevstvu [Ereš-ki-gal-e],
Ištar, Sin-ova (Mjesečeva) kćerka u mislim' [smjera],
Da Sin-ova kćerka u mislim' [smjera]
Mračnom boravištu, Irkal [le] sjelu,
Kući iz koje niko ne iziđe ko u nju uđe,
Putu s kojega, povratka nema,
Staništu u kojem oni što uđu, nemaju svjet [la],
Gdje prah im je jelo, a zemlja hrana,
(Gdjeno) ne videć' svjetlo, sjede u tami,
(Gdje) žive pticama (šišmišim) nalik, imajuć' krila,
(I gdje) na vratima i kračunu, prašina leži...⁴⁵*

Sličnu sliku donjega svijeta donosi i *Ep o Gilgamešu* u Dvanaestom pjevanju, u prizoru gdje se opisuje Enkidu-ova sjenka što ju je, na molbu Gilgameša, za trenutak pustio Nergal, gospodar donjega svijeta:

*Nergal, odvažni junak posluša njega,
Smjesta u Zemlji načini otvor,
Sjenka Enkidu-a iz Zemlje, k'o vjetar stiže.
Oni se spoznaše, jedan od drugog buduć' daleko.
Oni se svjetovat', besjedit' stanu:
„Reci mi, o druže moj, reci mi, o druže moj,
Zakon mi Zemlje, koju ti spozna, reci!“
„Ja reći, druže moj, neću, ja reći, druže moj, neću...“*

⁴⁵ Cf. J. B. Pritchard, *Anthology of the Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1976, t. I, p. 80. (Preveo s engleskog M. Višić).

*Ako bih zakon Zemlje, koju upoznah, rekao ja -
Onda bi sjeo i plakao ti!“ - „Hoću da sjednem i plačem!“
„Druže moj, tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć' svoje. -
K'o staro platno, crvi ga jedu!
Tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć' svoje, -
Crvi ga rastaču, truleži puno!“*

Mračna slika zagrobnog života drevnih Sumerana, Akađana i Babilonjana u potpunosti se razlikuje od egipatske po kojoj pravednici idu na rajске poljane, Elizijiska polja, dok nepravednici idu u tamni podzemni svijet gdje žive jadnim životom. Ni ovdje, međutim, nije tako crno kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti s razlogom što u sumersko-akadskom Kuru, hebrejskom Šeolu i helenskom Hadu, za razliku od hrišćanskog Pakla, ipak ima kakvog-takvog razumnog i emocionalnog života i radosti, naročito kad sjenke umrlih bog-Sunce, prolazeći noću kroz donji svijet, obasja i ganutljivo pogleda svojim svijetlim licem, zlaćanim zrakama koje umrle podsjećaju na one što se na Zemlji živeći vesele punini života koju i oni nekada imahu. Neka nam rečeno posvjedoče odgovarajuća mjesta iz staroegipatske religijske književnosti.

Dok bog-sunce Ra u svojoj lađi Mesktet noću plovi podzemnim Nilom, sjenke umrlih izlaze mu iz grobova u susret kličući:

*Slava ti Ra!...
Stanari Duata poštuju tebe.
Žitelji podzemlja svi kliču tebi.
Dok hodiš u miru hvale te oni.
Žiteljim Zapada (umrlim) srce se zari
Kad svijetlom sjaš...
Oči se njihove otvaraju motreći tebe,
Srce im radosti puno gledajuć' tebe,
Jer ti uslišuješ želje onih u grobu što leže, Ništiš im tugu,*

ogromnu božansku moć, što će reći da vrhovni bogovi sumerskog, odnosno akadskog panteona prema njima nisu okrutno postupili, kao što je to prema sinu Zore, Luciferu, odnosno Helelu i njihovim sljedbenicima postupio bog Jahve. Riječju, Kur i Šeol nisu mjesto gdje se duše onih koji se ogriješiše o Vrhovnoga boga bez prestanka i za sva vremena prže i peku u vječnom ognju, kao što je slučaj sa grešnicima u hrišćanskom Paklu kamo ih je smjestio „milosti prepuni i svagda sklon oprastanju“ vrhovni hrišćanski bog!

Literatura:

- Albright, William F, *Jahweh and the Gods of Canaan*, London, 1968.
- Assmann, J, *Ägypten, Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart, 1984.
- Assmann, J, *Liturgische Lieder an den Sonnengott*, Berlin, 1969.
- Bibby, G, *Looking for Dilmun*, London, 1970.
- Bonnet, H, *Reallexicon der ägyptischen Religiosegeschichte*, Berlin, 1952.
- Brandon, Samuel G. F, *Creation Legends of Ancient Near East*, London, 1963.
- Brugsch, Heinrich, *Religion und Mythologie der Aegypter*, Leipzig, 1888.
- Burney, Charles – Lang, David Marshall, *The peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
- *Cambridge History of the Bible I-III*, Cambridge, 1970.

- Cassuto, Umberto, *The Goddess Anath, Canaanite Epics of the Patriarhal Age*, Jerusalem, 1951.

- Cross, Frank Moore, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge Mass, 1973.

- Dahood, Mitchell, *Ugaritic Studies and the Bible*. Objavljeno u *Gregorianum* 43, 1962.

- Dhorme, Edouard, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie*, Pariz, 1956.

- D'jakonov, M. I, *Liričeskaja poezija drevnego vostoka*, Moskva, 1984.

- Driver, Godfrey R, *Mythical Monsters in the Old Testament*. Objavljeno u *Study orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, I-II, Roma 1956.

- Dussaud, René, *Les Religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*, Pariz, 1945.

- *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, 1971.

- Erman, A, *Die Literatur der Aegypter*, Leipzig, 1923.

- Erman, A. – Grapow, H, *Ägyptisches Handwörterbuch*, Darmstadt, 1961.

- Falkenstein, A. - Soden, W, *Summerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich, 1953.

- Ferguson, John., *The Religions of the Roman Empire*, London, 1971.

- Frankfort, Henri, *Ancient Egyptian Religion*, New York, 1961.

- Gaster, Theodor, *Thespis, Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East*, New York, 1966.

Gordon, Cyrus:

○ *Canaanite Mythology*. Objavljeno u *Mythologies of the Ancient World*, New York, 1961.

○ *The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, New York, 1966.

○ *Ugarit and Minoan Crete*, New York, 1966.

- Graves, R. – Patai, R, *Hebrejski mitovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1969.
- Gurney, O. R, *The Hittites*, London, 1966.
- Harden, Donald, *The Phoenicians*, New York, 1962.
- Hart, G, *Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London, 1986.
- Ivanov, V, *Luna upavšaja s neba. Drevnaja literatura Maloj Aziji*, Moskva, 1977.
- Kapelrud, Arvid S, *The Violent Goddess Anat in the Ras Shamra Texts*, Oslo, 1969.
- Kerényi, Karoly, *The Religion of the Greeks and Romans*, New York, 1962.
- Korostovcev, M. A, *Religija drevnogo Egipta*, Moskva, 1976.
- Lichtheim, M, *Ancient Egyptian Literature I-II*, Berkeley, 1976.
- Lurker, M, *Lexikon der Götter und Symbole der alten Ägypter*, Berlin, 1987.
- Marshack, Alexander, *The Roots of Civilization*, London, 1972.
- Matz, F, *Minoan Civilization*. Objavljeno u *Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1964.
- Moscati, Sabatino, *Ancient Semitic Civilizations*, London, 1957.
- Oppenheim, I. M, *Ancient Mesopotamia. Portrait of Dead Civilization*, Chicago, 1977.
- *Povijest svjetske književnosti*, „Mladost“, Zagreb, 1982, t. I.
- Rinaldi, G, *Le literature antiche del Vicino oriente*, Firenze-Milano, 1968.
- Röllig, W, *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft; Altorientalische Literaturen*, Wiesbaden, 1978.
- Schott, S, *Altaegyptische Liebeslieder*, Zürich, 1950.
- Scully, Vincent, *The Earth, The Temple and The Gods*, Yale,

1962.

- Sethe, K, *Amun und Acht Urgötter von Hermopolis*, Berlin, 1929.

- Seux, L-M, *Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie*, Pariz, 1976.

- Turaev, A. B, *Literatura Vostoka. Vypusk vtoroj*. Peterburg, 1920.

- Wallace, Howard, *Leviathan and the Beast in Revelations*. Objavljeno u *Biblical Archaeologist* 11, 1948, p. 61–68.

- Westendorf, W, *Das alte Ägypten*, Baden-Baden, 1968.

- Wolf, W, *Kulturgeschichte des Alten Ägypten*, Stuttgart, 1977.